

Neculai Bolohan, *Bronzul târziu la Dunărea de Jos. Componente și relații culturale*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016, 362 p., 82 pl., ISBN 978-606-543-775-3

Prestigioasa editură Mega din Cluj-Napoca ne propune o foarte interesantă lucrare a cunoscutului cercetător al epocii bronzului, Neculai Bolohan. Lucrarea conține o *Prefață* (datorată lui Attila Lázló), un *Cuvânt înainte* al autorului, nouă capitole (I. *Introducere*; II. *Cadrul geografic*; III. *Catalogul descoperirilor*; IV. *Istoricul și stadiul cercetărilor*; V. *Grupurile ceramice din bronzul mijlociu*; VI. *Grupul Coslogeni-Yagnilo*; VII. *Grupul Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna*; VIII. *Considerații privind conexiunile culturale din bronzul târziu în răsăritul Peninsulei Balcanice*; IX. *Concluzii*), un amplu rezumat în limba engleză, *Abrevierile*, *Bibliografia* și *Lista ilustrațiilor*.

Introducerea (capitolul I) ne prezintă concepția autorului despre procesele evolutive ale epocii bronzului târziu la Dunărea de Jos, dificultățile întâmpinate în realizarea acestui demers, precum și literatura de bază de la care a pornit cu ceva ani în urmă și care l-a ghidat pe drumul sinuos și adesea anevoios al decriptării epocii în cauză. *Cadrul geografic* (capitolul al II-lea) este foarte bine documentat, autorul apelând la o serie de volume generale, dar și la unele concentrate pe regiuni mai restrânse. Sunt descrise aici diferitele forme de relief din zonele în care evoluează comunitățile epocii bronzului târziu, cum ar fi Carpații Meridionali, Subcarpații Getici și Subcarpații Olteniei, Podișul Dobrogei, Podișul getic, Câmpia Română, estul Peninsulei Balcanice, Platforma Prebalcanică, Bazinul Marița și Bazinul Ergene și aria nord-egeeană.

O parte foarte importantă a lucrării, ca bază a analizei ulterioare, o constituie *Catalogul descoperirilor* (capitolul al III-lea). Acesta este alcătuit, în mod foarte judicios și concis, pe baza unei fișe-tip (1. tipul cercetării; 2. tipul monumentului arheologic și date generale despre amplasamentul sitului; 3. descrierea sumară a contextului descoperirii și a conținutului acesteia; 4. periodizare, cronologie, atribuire culturală; 5. stratigrafie; 6. bibliografie). Sunt trecute în revistă, în ordine alfabetică, 57 de descoperiri aparținând grupului Coslogeni-Yagnilo și 61 de descoperiri

aparținând grupului Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna. Se remarcă inegalitatea informațiilor, atât la nivel de cercetări sistematice, cât și la nivel de publicare a acestora, multe dintre punctele de interes din catalog reprezentând sondaje restrânse sau simple cercetări de teren.

Capitolul al IV-lea, *Istoricul și stadiul cercetărilor*, este o foarte utilă și detaliată trecere în revistă a etapelor cercetării perioadei târzii a epocii bronzului din România, Bulgaria și nordul Greciei. Pornind de la opera lui Vere Gordon Childe, se constată patru mari etape în documentarea epocii târzii a bronzului în spațiul nostru: perioada de dinaintea anilor '50 ai secolului trecut, decada 1950–1960, perioada dintre anii '60 și anii '90 ai secolului trecut și perioada anilor '90 până în prezent. După primele încercări de sistematizare a informației datorate lui Ioan Andrieșescu și Vasile Pârvan, se detașează apoi sinteza lui Ion Nestor din 1933, dar și eforturile altor cercetători precum Dumitru Berciu, Vladimir Dumitrescu sau Sebastian Morintz. Unele dintre stilurile ceramice specifice Dunării de Jos (Verbicioara, Coslogeni) sunt definite după cel de-al Doilea Război Mondial, uneori cu mari curențe în ceea ce privește prezentarea unor planuri generale sau a unor stratigrafii viabile. Pentru Bulgaria, autorul a deosebit două mari perioade în cercetarea epocii târzii a bronzului, jalonate de perioada celui de-al Doilea Război Mondial, în timp ce pentru nordul Greciei au fost stabilite șase mari etape: 1. expedițiile franceză și britanică din timpul Primului Război Mondial; 2. cercetările și monografia lui W.A. Heurtley; 3. activitatea lui N.G.L. Hammond și monografiile dedicate Macedoniei și Epirului; 4. școlile străine de arheologie; 5. școala națională de arheologie din Grecia; 6. monografiile dedicate Epirului, Macedoniei și Traciei.

Capitolul al V-lea, intitulat *Grupurile ceramice din bronzul mijlociu*, constată caracterul arbitrar al împărțirii epocii bronzului în trei etape, „... mai mult din rațiuni metodologice”. În curbura Carpaților se individualizează stilul ceramic Monteoru, cu rădăcini în epoca bronzului

timpuriu și care va dăinui până la începutul etapei târzii a epocii bronzului. Stratigrafia de la Sărata Monteoru este luată și astăzi ca reper în special pentru perioada bronzului mijlociu de la Dunărea de Jos, datorită contactelor cu zonele învecinate, constatate mai ales la nivelul ceramicii, dar și a altor tipuri de artefacte (os, metale etc.). Centrul Munteniei este ocupat în această perioadă de comunitățile culturii Tei, și aceasta cu o istorie sinuoasă a fazelor/etapelor sale de-a lungul vremii (inițial cinci, apoi patru, ulterior trei; desemnate cu cifre romane sau cu denumiri topografice). Surprind cantitatea redusă de artefacte metalice și raritatea descoperirilor funerare, acesteia din urmă negăsindu-i-se o explicație satisfăcătoare până în momentul de față. Foarte interesantă ni se pare observația conform căreia, dacă în cazul manifestărilor de tip Tei și Verbicioara se pot observa supraviețuiri culturale mai ales în domeniul ceramicii, grupul Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna apare ca fiind deja format la nordul Dunării, probabil într-un spațiu delimitat de Stara Planina și Dunărea de Jos.

Capitolul al VI-lea, *Grupul Coslogeni-Yagnilo*, analizează această importantă manifestare a epocii bronzului târziu la Dunărea de Jos din punct de vedere al ariei de răspândire, al așezărilor, locuințelor și anexelor gospodărești, al ritului și ritualului funerar, al artefactelor din silex, piatră, os și corn, al olăriei, al activității metalurgice și al cronologiei și originii grupului. Foarte importante în acest capitol ni se par cartările tipurilor principale de vase (pl. 28–35), dar și discuția cu privire la practicarea sau nu a metalurgiei de către comunitățile Coslogeni-Yagnilo, care rămâne încă la stadiul de controversă. În termeni absoluți, grupul Coslogeni-Yagnilo evoluează între secolele XIV–XI a.Chr., iar originea lui poate fi pusă în legătură cu cultura Sabatinovka.

Capitolul al VII-lea, *Grupul Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna*, alcătuit după același tipar ca și precedentul, discută aceleași teme principale (cu excepția artefactelor din silex, piatră, os și corn). Este subliniată importanța deosebită a necropolei de la Zimnicea, dar și caracterul oarecum controversat al depozitului de vase de la Plovdiv. Iarăși ni se pare laudabilă cartarea tipurilor de vase (pl. 62–64), dar și discuția despre activitatea metalurgică din cadrul grupului. Autorul propune

perioada secolelor XV–XII/XI a.Chr. ca interval de existență a grupului, cu cel puțin două etape de funcționare, precum și o origine sud-dunăreană.

Un capitol important este al VIII-lea, *Considerații privind conexiunile culturale din bronzul târziu în răsăritul Peninsulei Balcanice*, în care se constată o restructurare culturală în perioada târzie a epocii bronzului în zona Dunării de Jos, care mai degrabă se lasă intuită decât demonstrată, în lipsa unor cercetări de amploare ale epocii bronzului mijlociu. Modul păgubos în care se manifestă cercetarea epocii bronzului de la noi (centrarea pe conceptul de *cultură arheologică*, și nu pe *rețelele de schimb*, de exemplu; lipsa studiilor interdisciplinare, fetișizarea ceramicii etc.) grevează asupra direcțiilor de urmat în documentarea acesteia. Anumite tipuri ceramice, dar și procentul de staniu mai ridicat în comparație cu artefactele metalice din perioada bronzului mijlociu ne arată un început de standardizare. O enigmă (și în același timp un proiect de viitor) rămâne fenomenul funerar, destul de slab reprezentat la nivelul celor două manifestări ale epocii bronzului final. În ciuda faptului că există olărie de „import” în arii culturale diferite, lipsa unor analize antropologice temeinice (care să includă și mostre ADN) face imposibilă ducerea discuției la un alt nivel. Poate că *rețelele de schimb* ies cel mai bine în evidență în cazul analizei obiectelor de metal, care ne arată clar proveniențe din zona nord-pontică, din Europa centrală și din lumea sudică, dar acestea transpar și dacă urmărind cartarea vaselor de tip *kantharos*, de exemplu.

Concluziile ne arată că, în stabilirea cronologiei descoperirilor epocii târzii a bronzului la Dunărea de Jos, un rol important l-au avut racordarea la sistemul tripartit egeean și raportarea la zona troiană. Un punct-cheie îl reprezintă descoperirile de la Kamenska-Chuka, la sud de Stara Planina, databile în secolele XIV–XI a.Chr., unde se întâlnesc, deopotrivă, cel mai nordic punct micenian și cel mai sudic punct cu elemente central-balcanice. Cercetările din ultima perioadă vizând epoca târzie a bronzului în spațiul nord-balcanic, deși nu au produs un sistem cronologic unitar, au dus la concluzia că aceasta evoluează aproximativ între 1600 și 1200/1100 a.Chr. și cuprinde grupurile ceramice Gârla Mare, Verbicioara IV–V, Tei IV–V,

Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna și Coslogeni. Deși se constată o uniformizare la nivelul formelor și tehnicii decorative în ceramică (poate un început de standardizare), aceasta nu poate fi explicată încă la nivel satisfăcător (mișcări de populație, schimbări climatice, rețele de schimb?). Lipsa unor cercetări interdisciplinare la scară mai largă îngreunează foarte mult acest demers.

În lumina celor expuse mai sus, considerăm contribuția colegului Neculai Boloșan o reușită deplină. Bibliografia variată și bogată (632 de titluri), planșele color care ilustrează artefactele, hărțile de distribuție și graficele completează în mod fericit textul, întotdeauna bine argumentat. Este demn de remarcat că autorul se ferește de tărâmul speculațiilor și apelează la acestea

numai atunci când evidența faptică este foarte săracă sau inexistentă. În opinia noastră, cheia volumului este efortul de *conceptualizare* a epocii bronzului târziu la Dunărea de Jos, demers foarte rar în arheologia românească și care i-a reușit, în cea mai mare parte, autorului. Volumul de față se constituie într-un reper important în cercetarea epocii bronzului din sud-estul Europei, nu numai prin solida bază de date pe care autorul o supune criticii, dar și prin direcțiile viitoare de cercetare pe care le propune.

Cristian Eduard Ștefan,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: cristarh_1978@yahoo.com.

David M. Lewis, *Greek slave systems in their Eastern Mediterranean context, c. 800–146 BC*, Oxford University Press, Oxford, 2018, xii + 372 p., ISBN 978-0-19-876994-1

Well documented books that question long-entrenched orthodoxies and stereotypes through return to a thorough enquiry of sources are always most useful for research and very pleasant to read. It is the case of this book written by David Lewis, who admirably makes recourse to a wide range of sources and carefully undertakes a comparative approach between the societies in the Greek *poleis* and those of the ancient Near East in order to overhaul the authoritative views on the economic dimension of Greek, Roman and Eastern slavery exposed by Moses Finley (and a few other researchers) almost half a century ago, which still inform the way most scholars reconstruct ancient slavery in the Mediterranean.

The author explicitly assumes this objective in the first pages of his Introduction (p. 1–5), where he states that he advocates “against the standard view in Classical scholarship ... that Greece (by which Athens is usually meant) and Rome were the only genuine ‘slave societies’ of the ancient world” and for a new perspective on “the role and evolution of slave labour within the societies of the Greek world”. In the same Introduction, Lewis clearly and usefully announces the reasons for his choices regarding the temporal and thematic framework of

the book (p. 4–5), the plan of his work (p. 5–7), his commitment to regional studies as the best method for correctly grasping evolutions and phenomena of economic history (p. 7–8) and his avoidance of well enrooted terms such as ‘chattel slavery’, ‘debt enslavement’, ‘unfree’ or ‘serfdom’, which mostly obscure or alter facts when they are applied to ancient societies (p. 8–11). He also reviews the historiography on the subject, from Wallon and Eduard Meyer to Westermann and Finley, and from Marx and Soviet historians to the research groups on slavery of Mainz, Besançon and Nottingham (p. 11–21).

However, only advancing through the theoretical and the conceptualizing Part I (Chapters I–IV), the reader really starts to understand the aim and the scope of the book. Rejecting opinions that emphasize secondary characteristics of slavery, Lewis assumes in Chapter I (p. 25–56) that slavery is above all a legal status for individuals, who represented a particular type of labour force. According to Lewis’s definition, “the slave is an article of property (the object of the relationship) that is subject to the ownership (the relationship itself) of his or her master (the subject of the relationship)” (p. 25) and therefore the relationship

between slave and slave master should meet all the ten criteria defining ownership delineated by A.M. Honoré in a seminal study of 1961, no matter how different societies are in terms of using formal laws: the right to possess, the right to use, the right to manage, the right to income, the right to capital, the right to security, transmissibility of term, absence of term, prohibition of harmful use, liability of execution (p. 33–39). Such definition and criteria are crucial for the comparative approach intended to be undertaken by the author because it further allows him to accurately differentiate between slaves and other workers and to notice that the basic legal elements of slavery were one and the same both in Greece and the Near East (p. 39–53). In the subsequent two chapters (II, p. 57–79; III, p. 81–91), Lewis aptly demonstrates that former views based mainly on superficial, de-contextualized, terminological studies, which held that distinctions between free people and slaves were blurred in the Near East and that in Greece there was a full spectrum of legal conditions between free people and slaves, are simply wrong: in ancient societies, people were able to easily distinguish between free people and slaves on the basic principle that the latter were legally owned by the first.

Only after setting these legal prerequisites, whose previous absence determined serious confusions and mistaken assumptions on the role of slavery both in Greece and in the Near East, Lewis proceeds in Chapter IV (p. 93–105) to investigate how we may assess the economic significance of slavery in ancient societies and how they might be artificially, but still usefully, classified in ‘slave societies’ and ‘slaveholding societies’. Rejecting quantitative methods that set up demographic proportional thresholds for slave populations among societies, he warily embraces Finley’s qualitative approach that emphasizes the distribution of slaves in society and the proportion of wealth created through exploitation of slave labour as criteria for assigning to slavery its right place in a regional economy. Lewis agrees that, despite a certain unavoidable vagueness of the definition, societies where “elites derived a significant proportion of their wealth from slave labour” might be considered ‘slave societies’ (p. 95–96), while societies where slaves are not

widely distributed and do not account as a main means to produce wealth might be classified as ‘slaveholding societies’ or ‘societies with slaves’. He further maintains that in history there were much more ‘slave societies’ than the few customarily accepted (Greece, Rome, the Caribbean, the US South, Brazil) and he notices that the proper methodology for assessing the significance of slavery in ancient societies requires “identifying the standard range of slave ownership among the elite, the elite’s sources of wealth, the uses they put that wealth to in maintaining their dominance, and gauging (roughly) whether or not slave labour was a key ingredient in producing this wealth.” (p. 96)

Thus, the basic outline of the following nine chapters dealing with nine regional economies, grouped in two parts – Part II (Chapters V–VIII) for Greece, and Part III (Chapters IX–XIII) for the rest of the Mediterranean, mainly the Near East – is sketched. In each chapter, Lewis firstly investigates the regional particularities of the legal status of slaves: he tries to demonstrate the existence of a clear cut emic legal status for slaves, distinct from that of freemen, to check if all the etic conceptual requirements to define slavery as ownership over an individual, delineated in Chapter I, are met and to explain the main regional peculiarities of slave status. Secondly, starting from brief descriptions of the main traits of the regional economies under scrutiny, he searches for adequate documentary means to assess the importance of slavery in the given economies, mainly in the case of elites, in order to affirm or infirm the label of slave societies.

The first Greek study, focused on archaic Greek society and economy (Chapter V, p. 107–124), contradicts the long held historiographical view originating in Finley’s works, that before Solon’s reforms, Greek elites relied more on dependent forms of workforce other than slaves. Through a thorough study of Homeric and Hesiodic information inspired by previous works of Hans van Wees and William Thalmann and an apt inquiry of other archaic sources, too, Lewis is able to show that: 1. *dmōes* and *dmōai* are typical slaves, whose legal status was not essentially different than that of slaves in classical Greece; 2. big and medium archaic Greek landowners relied mostly on a core group of slave workforce,

only temporarily complemented by hired labourers; 3. the late archaic changes in Greek society and economy affected only the main sources of slaves (Greek piracy and enslavement of indebted countrymen were gradually replaced by trade as the main means of procuring slave workforce), not the institution of slavery itself and its embeddedness in economy.

The second Greek study is the first one truly regional: it deals with Spartan ‘helotic slavery’ (Chapter VI, p. 125–146). Lewis dismisses previous approaches based on late sources like the famous claim of Pollux 3.83 that helots and other similar labourers in Thessaly, Crete, Heraklea, Argos and Sikyon (*penestai*, *klarōtai/mnōitai*, *Mariandynōn dōrophoroi*, *gymnētes*, *korynēphoroi*) had a legal status between freemen and slaves. Working only with classical sources (e.g. Ephoros *FGrHist* 70 fr. 117), Lewis demonstrates that helots were privately owned by the Spartiates and that they were pictured as nothing else but slaves by contemporary Greek authors. The essential outline of their legal status was not different than the legal status of slaves in any other Greek *polis*, although some rights of their owners were partially restricted due both to the communal ethos of Sparta and to the pragmatic necessity of a small privileged group of freemen to hold sway, through ‘state terror’, over a much larger mass of resentful slaves living far from their masters in uniform ethnic communities. With regard to the economic significance of helotic slavery for the income and status of Lakedaimonian citizen elites, required to monthly contribute from the produce of their estates the ratios for communal mess, Lewis shows that the latter quasi-totally depended on helots, given the isolated economy of Sparta. Consequently, he concludes that “Sparta ... represents the most extreme example of slave society anywhere in the ancient world, perhaps even world history. The only reason why this has not been fully realized is the mistaken belief of many scholars that the helots were something other than slaves.” (p. 143).

In the last section of the chapter dedicated to Sparta (‘What is helotic slavery?’, p. 143–146, as well as in the last section of the next chapter, p. 165), Lewis departs from the strictly regional approach in order to give valuable insights on the particular kind of slavery only typically

represented by the Lakonian and Messenian helots, but found also in many other Greek *poleis* from Syracuse to Heraklea Pontika. Following Plato and Aristotle, the author shows that ancient Greeks clearly distinguished between ‘helotic slavery’ and the more familiar to us slavery in Athens, Chios, Korinthos or Aigina. While ancient authors used as main defining criterion the unity of language displayed by the ‘helotic slaves’, Lewis maintains that this should be added to the more important fact that the slave owners in ‘helotic slave systems’ relied exclusively on natural reproduction of their slave population rather than on raids or trade, like in the other classical Greek slave systems.

In the next chapter (VII, p. 147–166), dealing with the slave systems of Cretan *poleis*, mainly based on the epigraphic evidence of Gortyn, Lewis explores another economy where the importance of another instance of ‘helotic slavery’ is tantamount to that of Sparta. The Cretan slave study is particularly important because it enables the author to explain why and how differences between the otherwise similar epichoric slave systems of Greek *poleis* appeared.

The last Greek study, encompassed in Chapter VIII (p. 167–195) deals with Athenian slavery, long held to be the most representative case for the whole Hellenic world. Lewis interestingly notes that slaves were cheap in Athens, amounting to the medium wage paid for 150–200 work days, due to the strong commercial connections Attika had with the major supply zones of Thrace and Anatolia. This fact determined a widespread social distribution of slavery, even some of the most impoverished Athenian landowners being able to purchase slaves. On the other hand, the complexity and diversity of Athenian economy enabled local elites to draw on much more income generating activities (land leasing and house renting, tax farming, money lending etc.) than only exploiting the massive slave workforce at hand, which was intensively used in agriculture, sweatshops (*ergasteria*), mining, quarrying and household activities.

The conclusion of the Greek regional studies is natural: “An expansive range of *poleis*, scattered across a number of regions, fostered a diverse range of bespoke, local institutional responses to the problems posed by slavery. Some of these

responses arose from issues common to all *poleis*; others reflected specific regional imperatives. This produced a vast patchwork of regional variants, a world of epichoric slave systems” (p. 195).

Part III, dealing with slave systems of the wider Mediterranean world, features generally shorter, but equally pervasive studies dealing with slavery in Iron Age II Israel (Chapter IX, p. 199–222), Assyria in the 8th–7th centuries BC (Chapter X, p. 223–234), Babylonia in the 7th–5th century BC (Chapter XI, p. 235–245), Anatolia, Egypt and Fars as clearly delineated regional economies within the Persian empire (Chapter XII, p. 247–258), and Carthage (Chapter XIII, p. 259–266). The basic conclusion of this tour in the Mediterranean and the Near East is that the common slave legal status in the Greek world was neither unique, nor new, being extensively paralleled, sometimes even in minor details, in other societies. However, slave labour was used on widely varying scales in the societies used as comparative terms and its economic importance for the elites and these societies in general greatly fluctuated depending on a mix of economic, geographical, political and cultural factors: whereas landowning elites in Carthage and Anatolia depended on slave labour similarly to the elites of Athens, densely populated Assyria and Babylonia never attained reliance on slave workforce on the same level given the steady availability of tenants and deportees.

Such insights derived from the comparative approach undertaken by Lewis are given a systematic conclusion in the very rich in ideas Part IV (Chapter XIV, p. 269–294), devoted to understanding regional variations in the usage and significance of slave labour. Combining neoclassical economics focused on supply and demand, New Institutional Economics and varied anthropological observations, Lewis lists and explains the diverse factors that contribute to the appearance of regional patterns of slave systems: the monetary costs of slaves compared to other types of workforce, envisaged as “the most fundamental underlying cause of regional variation in the exploitation of slaves across the ancient Mediterranean world” (p. 271–272), the institutional advantages of slavery in some long-term activities or in activities like mining, which were not deemed proper by the free wage-earning

workforce (p. 272–273), cultural variables, such as the ideological rejection of waged labour in classical Athens, which was nevertheless widely embraced in Babylonia (p. 273), dynamics of labour use, triggered by facts like the unity or fragmentation of elite estates (p. 273–274).

Some of these factors depended on political and economic geography, mainly on the proximity and connectivity between ‘slaving’ and ‘no-slaving zones’ (e.g. Attika, which became after Solon’s reform a ‘no-slaving zone’ for Athenians, was tightly connected through trade to the nearby ‘slaving zones’ of Thrace and Anatolia). Networks of slave trade determined by geographical features, with ports as the main hubs of human trafficking are also taken into account in their diachronic evolution, particularly for the Aegean. The impact of slavery on both supplying and demanding zones is assessed: whereas demanding zones flourish given the inflow of additional workforce, the supplier zones enter a vicious circle of instability and impoverishment determined by the enslaving raids of local elites driven by the wish to acquire wealth through continually supplying slaves to the developed trade networks. In the particular case of the Greek world, slavery and slave trade are conceived as “major institutional forces driving economic growth”, which “undergirded the economic prosperity of citizens of the Greek *poleis*, and enabled a growing commitment on behalf of average citizens to civic life and civic responsibilities”, while in that of the slaving zones that traded with the Greeks (Thrace, inner Anatolia, the Black Sea region) they had “an entropic effect”, so that it is safe to conclude that “these regions, and the slaves exported from them, paid a hefty price for Greece’s material and cultural efflorescence.” (p. 286).

Lewis is finally able to distil the discussion into ‘a matrix of variables’ that can be used to explain the different degrees of reliance on slavery in distinct societies. He concludes that the ideal environment for slavery to proliferate should display certain features that, when they are not retained, determine lesser forms of ‘slave societies’ and ‘slaveholding societies’ (as in the case of Assyria, Babylonia and Fars): “(i) strong state institutions guaranteeing citizen rights, law and order, and market infrastructure; (ii) capital

formation, especially if it is distributed relatively equitably across the citizen body; (iii) high levels of commitment to civic activities and a strong disinclination among citizens to work for one another; (iv) markets for slave-produced goods; (v) geographical proximity to a slaving zone; (vi) commercial networks linking buyers and sellers, ideally by sea; (vii) high demographic density within the slaving zone (i.e. strong potential supply)” (p. 287).

The book ends with ten main conclusions that are awkwardly appended to the last chapter of Part IV instead of being separated in a particular section (p. 290–294), and an appendix, where Lewis makes a compelling case that the term *oiketēs* should be understood as denoting in classical Greek only ‘slave’, not ‘servant’, ‘household slave’, or ‘family member’, as it is usually assumed (p. 295–305). A very rich bibliography (however, lacking, understandably, but still regrettably, some important contributions on the Greek slave trade in the Black Sea region, e.g. Alexandru Avram, “Some thoughts about the Black Sea and the Slave trade before the Roman domination (6th–1st Centuries BC)”, in V. Gabrielsen & J. Lund (eds.), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Black Sea Studies 6, Aarhus, 2007, p. 239–251) and comprehensive indices of sources, names and terms are also added (p. 307–350, respectively p. 351–372).

Lewis’s book is part of a wider series of recent works that question with more or less success perennial interpretative assumptions on social and economic traits of ancient Greece and Rome, like Kyle Harper’s *Slavery in the Late Roman World, AD 275–425* (2011) and Brian Rose’s *Class in Archaic Greece* (2012). I think that Lewis’s courageous case for superseding Finley’s mid-20th century theories on slavery in ancient Mediterranean is strong and that his findings will be at least hotly debated, if not generally adopted as an important step forward in this research field.

This is mainly the merit of his two carefully undertaken methodological approaches – the regional focus on ancient economies that

successfully overhauls the obsolete ‘modes of production’ approach, and the comparative analysis of Aegean and wider Mediterranean societies, understood as well connected entities, whose history is better intelligible only through such broader enquiries, an approach that the reviewer has also applied in his work on archaic Greek mercenaries. It is self-evident that the comparative approach is conditioned by a huge effort to get familiar to other sources than those used in Classical research, but it should be stressed that Lewis masters well the issues regarding Assyrian slave sales contracts, Babylonian dowry and division of inheritance agreements, or Egyptian demotic documents. In fact, he should be praised for the emphasis he places on presenting the advantages and shortcomings of each type of sources he uses in his reconstructions and his rigorous criteria for selecting trustworthy and useful documents.

A second reason that determines the compelling character of Lewis’ case is his well pondered recourse to concepts and ideas developed by other disciplines, like economics and anthropology, either for heuristic reasons, or in order to better explain his choices. Furthermore, references to works written by Wittgenstein, Eco, McMahon, Patterson, Lakoff, Mark Johnson or Malinowski clearly enriches the academic discourse in the book. On the other hand, Lewis is well acquainted to the long-lasting historiographical disputes pertinent to crucial or marginal aspects of his inquiry, like the controversies on the meanings of *dolos* and *woikeus* in Gortyn law codes (p. 150–153), and on the subsistence or profit-driven character of small scale agriculture in classical Attika (p. 181–185), which he briefly and masterfully reviews before cautiously taking sides or expressing his own new opinions.

There are many valuable contributions in this book that are clearly worth emphasizing, from the insistence on the fact that slavery is above all a legally-sanctioned ownership relationship between a slave and a master, characterized by all the rights that an owner has over his property, to the ‘matrix of variables’ that explains the different extensions and intensities of slavery in different societies, from the demonstration that slavery is conspicuously existent and economically relevant

in archaic Greece to the delineation of two main patterns of slave systems in the classical Greek classical, with many epichoric variations: ‘the helotic slavery’ typical to Sparta, Crete, Syracuse, Thessaly, or Heraklea Pontika, and ‘the chattel slavery’ (no better term was found), typical to Athens, Chios, Korinthos, or Aigina, and so on. They clearly overwhelm the few shortcomings of the book, like the lack of even a brief discussion on the relationship between public and private slavery (assumed by Lewis in his Introduction, p. 4–5, but still regrettable) or the vagueness that engenders the possible conclusion that both ‘helotic’ and ‘chattel slavery’ evolved from a single type of Homeric slavery (p. 120–122), although it seems more probable that epichoric differences of slave systems had existed well before classical times.

Somehow frustrating, but otherwise a rather common feature of Western monographs dealing with ancient Greek social and economic phenomena, the references to the Pontic area are

meager (p. 276, p. 278, with a short commentary on *SEG* 23:381, the epitaph mentioning, among others, two slaves bought at Istros; more references to Thrace, Thracians and the Mariandynoi of Heraklea Pontika, p. 9, 100–101, 167, 170, 276, 279–280, respectively p. 138, 143–146, 165), although it was one of the major slaving zones connected to the Aegean through networks of intensive trade whose nodes were ports as that of Istros, near the mouths of the Danube, or the factories on the shores of the Maiōtis lake. Nevertheless, the numerous conceptual, methodological and historical novelties introduced by Lewis’s book are clearly useful for the future research on Pontic slavery and slave trade, which should not remain stuck to the old Finleyan perspectives on ancient slavery.

Liviu Mihail Iancu,
University of Bucharest;
e-mail: liviu.iancu@drd.unibuc.ro.

Lupescu Makó Maria (főszerkesztő), Ionuț Costea, Ovidiu Ghitta, Sipos Gábor, Rüss-Fogarasi Enikő (szerkesztő), *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700: várostörténeti tanulmányok = studii de istorie urbană*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Cluj-Napoca, 2018, 548 p., ISBN 978-606-739-102-2

Volumul *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700: várostörténeti tanulmányok / studii de istorie urbană*, publicat de Muzeul Ardealului, adună între copertile sale 51 de studii a 54 de autori. Încă din introducere, editorii subliniază că tomul se dorește a fi un pas în plus în direcția rezolvării problemei istorice a faptului că, precum „și în alte domenii ale științei istorice, și în cercetarea urbană, în istoriografia maghiară, română și săsească se «discută» în paralel”. Mária Lupescu Makó, Ionuț Costea, Ovidiu Ghitta, Gábor Sipos și Enikő Rüss-Fogarasi fac o întreprindere admirabilă în privința depășirii acestui impas, prin acest volum bilingv, care însumează 25 de studii în limba maghiară și 26 de studii în limba română, toate însoțite de rezumate cuprinzătoare, redactate în limba engleză. Istoriografia săsească rămâne singura mai puțin reprezentată. O situație regretabilă, având în vedere că numeroase comunicări se referă la orașele săsești.

Volumul constituie varianta, în formă revizuită și extinsă, a comunicărilor reunite în cadrul conferinței științifice internaționale *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700*, organizată la Cluj-Napoca între 10 și 13 noiembrie 2016, cu ocazia celebrării a 700 de ani de la obținerea statutului de oraș regal liber.

Putem menționa din programul sesiunii, în legătură cu istoriografia germană, comunicarea lui Konrad Gündisch (Institutul pentru Cultură Germană și Istorie a Sud-Estului Europei din München) despre antecedentele privilegiului din 1316 și despre așezarea sașilor la Cluj și în împrejurimile orașului, comunicare care nu a ajuns însă să fie cuprinsă în volum. Nu este singura în această situație. Astfel, locul comunicării lui Ciprian Firea, despre *Preoți parohi ai Clujului ca patroni ai artelor și liturghiei în Evul Mediu și Renaștere*, a fost luat de un studiu despre posibilitatea existenței unei bresle a pictorilor în

Clujul secolului al XVI-lea. În aceeași situație cu comunicarea lui Konrad Gündisch se află și cea a lui Zsolt Bogdándi, despre *Conventul din Cluj-Mănăstur și orașul Cluj în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*. Volumul nu constituie însă doar o colecție de lucrări susținute la conferință, doi ani mai târziu autorii prezentând rezultatele muncii lor într-o formă extinsă și îmbogățită.

Editorii au ordonat materialul pe care l-au avut la dispoziție în șapte secțiuni, prima dintre ele închinată contextului în care a fost emis privilegiul Clujului de la 1316, iar următoarele dedicate unor aspecte ale civilizației urbane în evoluția sa pe parcursul secolelor: arhitectura, topografia, organizarea ecleziastică, cea economico-administrativă, cultura și viața cotidiană. Dintre acestea, numai prima parte este dedicată în exclusivitate Clujului. Celelalte secțiuni alcătuiesc o tapiserie de ansamblu a vieții urbane din ultimii șapte sute de ani, având, într-adevăr, mai frecvent Clujul în prim plan, dar plasat în contextul său geografic și istoric, prin incursiuni în celelalte orașe ale Transilvaniei, ca și mai departe (precum în studiile lui István Petrovics și Dan Dumitru Iacob).

După o introducere semnată în mod colectiv de către editori, volumul se deschide cu o reproducere fotografică a privilegiului acordat Clujului – în 30 martie 1353 – de către regele Ludovic cel Mare, care citează privilegiul acordat orașului – în 19 august 1316 – de către regele Carol Robert de Anjou, urmat de transcrierea acestuia și de traduceri în limbile maghiară, română și germană. În mod oarecum surprinzător, doar versiunea în maghiară, datorată lui Radu Lupescu, este originală, în celelalte cazuri fiind vorba de traduceri preluate din diverse volume, precum: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I (Sibiu, 1892), *Documente privind istoria României. Veacul XIV. C. Transilvania. Vol. I (1301–1320)* (București, 1953), respectiv *Quellen zur Geschichte der siebenbürger Sachsen 1191–1975* (Köln – Wien, 1976).

Urmează, adunate sub egida *Kolozsvár 1316. Évi kiváltsága és hatása / Privilegiul din 1316 al Clujului și urmările sale* (p. 17–66), șase studii care detaliază contextul acestui privilegiu.

Mai întâi, Atilla Zsoldos, în *Antecedentele privilegiului orașului Cluj din anul 1316*, tratează despre diplomele acordate în epocă localităților transilvănene (precum Dej, Turda sau Ocna Dejului) în contextul urbanizării acestei părți răsăritene a Regatului Ungariei, pentru a ajunge la cel acordat Clujului, încadrat astfel în contextul administrativ al perioadei. În continuare, *Clujul în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Ipoteze și certitudini*, studiu semnat de către Tudor Sălăgean, prezintă istoria viitoarei metropole în anii dificili care au urmat invaziei mongole din anii 1241–1242, decăderea Dăbâcăi și revirimentul Clujului în urma așezării coloniștilor germani – *hospites et saxonum* –, precum și luptele acestora pentru a-și menține sau extinde privilegiile. Katalin Szende, în *Hospesekből polgárok: a városi társadalom átalakulása az Anjou-kori Magyarországon*, detaliază problema acestor coloniști, ce apar mai întâi ca *hospites*, apoi drept *cives*, înainte ca, în anul 1370, termenul clujean pentru „orașean” să capete forma sa tradițională de *cives et hospites*. Dacă, abordând subiectul coloniștilor, autoarea este nevoită să prezinte o imagine generală a situației lor în regat, cu articolul *Kolozsvár, a királyi szabad város*, al lui László Blazovich, ne întoarcem la aria limitată a Clujului, cu zidurile și cvartalele sale, cu piețele și funcțiile sale economice, pentru a face trecerea de la ideea de „orașean” la cea de „oraș”. Următoarele două articole se doresc a forma o pereche, unul abordând economia citadină în secolul al XIV-lea, iar celălalt zona rurală a teritoriului său. Boglárka Weisz, în *Economie urbană în epoca medievală. Privilegiile economice ale Clujului*, după ce menționează posibilitatea ca diploma conventului de la Cluj-Mănăstur, una dintre cele două transcrieri cunoscute ale diplomei de privilegiu din 1316, să fie (parțial) un fals de epocă, posibil redactat la 1356/1366, continuă prin a discuta despre impozite, târguri, vămi și negoț. Ultimul articol al primei secțiuni a volumului, *Despre câteva sate din vecinătatea Clujului în secolul al XIV-lea*, redactat de către Ioan-Aurel Pop și Alexandru Simon, pune în scenă satele românești din teritoriul Clujului medieval, acordând deosebită atenție Feleacului, Gheorghenilor și Vâlcelelor.

Cu următoarea secțiune a volumului, *Régészet és építészet városi környezetben / Arheologie și arhitectură în context urban* (p. 67–172),

perspectivele se lărgesc treptat de la Cluj și imediată sa vecinătate la întregul areal transilvan. Erwin Gáll, Balász Gergely și Szabolcs Nagy deschid segmentul cu studiul lor, *Régészeti adatok Kolozsvár középkori településterületéhez (11 – 14/15. század)*, în care, pe baze arheologice, reconstituie evoluția așezărilor care au precedat Clujul actual, începând cu secolul al XI-lea, marcat de o locuire consistentă în teritoriul orașului antic, continuând cu secolele următoare, care au fost martore ale decăderii centrului de la Mănăștur și ascensiunii celui din inima actuală a urbei. În continuare, Radu Lupescu, în *Cetatea Veche (Óvar) a Clujului*, detaliază, pe baze istorice și arheologice, peisajul și destinul acestui centru istoric, aplecându-se îndeosebi asupra fortificațiilor, cu zidurile de incintă, turnurile și porțile aferente, localizând și în teren urmele acestora. Szilárd Papp, în *Kolozsvár legkorábbi középkori kőfaragványairól*, combină arheologia și istoria artei pentru a analiza trei fragmente arhitecturale, un rest de friză cu frunze de acant, de factură romană, și două resturi de coloană – o bază și un capitel – descoperite în poziție secundară la catedrala Sf. Mihail din Cluj și pe care le datează către sfârșitul secolului al XIII-lea, considerându-le cele mai vechi piese medievale de acest tip descoperite în oraș. Cu *Autoreprezentarea epigrafică a orașelor transilvane în Evul Mediu*, Ioan Albu ne scoate din domeniul arheologiei, pentru a analiza câteva inscripții de pe clădirile medievale ale Clujului, dar ne întoarcem imediat la acest domeniu cu studiul Danielei Marcu Istrate, *Arheologia bisericilor urbane din sudul Transilvaniei: o abordare preliminară*, în care sunt prezentate progresele înregistrate în cercetarea principalelor lăcașuri de cult ale lumii medievale a coloniștilor occidentali, cu accent asupra rezultatelor obținute prin săpăturile de la Brașov, Sibiu, Sebeș și Sighișoara. Cu studiul lui Adrian Andrei Rusu, *În căutarea producției materiale personalizate a Clujului din Evul Mediu tardiv*, revenim la orașul care reprezintă punctul central al volumului, pentru a ne apleca asupra producției meșteșugărești și a schimbului de bunuri la mai mică sau mai mare distanță, subiecte exemplificate prin descoperirile arheologice de cahle de pe teritoriul orașului. În final, cu contribuția B: A: I.6.5.1. aparținând lui Attila Weisz, pătrundem în

epoca modernă, pentru a afla despre vechea casă parohială reformată din Cluj, terminată în jurul anului 1651, și despre misteriosul donator al unui ancadrament de piatră de aici, ipotetic identificat de către autor cu Benedictus Albensis, unul dintre principalele personaje ale orașului în epocă.

A treia secțiune a volumului, *Városi Topográfia / Topografie urbană* (p. 173–268), se deschide cu studiul lui Balázs Nagy, *Városok – rezidenciák – uralkodói találkozók: középkori magyar városok mint uralkodói találkozók helyszínei az Árpád- és Anjou-korban*, despre contextul întâlnirilor fără intermediari dintre capetele încoronate în Ungaria arpadiană și angevină. În continuare, în *Kolozsvár legrégebbi számadáskönyvéről (1453)*, András Kovács republică și analizează textul fragmentar din *Registrum hungarorum de Ciuitate Cluswar*, opus redactat la jumătatea secolului al XV-lea, în care sunt enumerate, în vederea impozitării, mai mult de 500 de gospodării din Cluj, cu proprietarii lor, reprezentând aproape jumătate din populația orașului în epocă. În *Szatmár és Németi középkori topográfijáról*, Péter Levente Szócs face o comparație între topografia istorică a orașelor Cluj și Satu Mare, aplecându-se asupra tramei stradale, planului parcellar, sistemelor de fortificație și utilizării cursurilor de apă, iar István Petrovics, în *Pécs a késő középkorban*, oferă un alt exemplu de dezvoltare urbană istorică, de data aceasta din sud-vestul Ungariei, unde, în Evul Mediu, pe ruinele vechii Sopiaene, s-a dezvoltat Quinqueecclesie, actualul Pécs. Contribuțiile lui Andrei-Lucian Spânu și Radu Mârza, *Clujul în imagini istorice. De la Georg Hoefnagel la Ludwig Rohbock*, respectiv *Frânturi din istoria Clujului în Belle Époque prin cărți poștale*, formează un „tandem”, dorind a prezenta, oricât de sumar, peisajul orașului în evoluția sa, așa cum era perceput în epocă, primul studiu pornind de la primele reprezentări și mergând până în secolul al XIX-lea, iar al doilea oprindu-se asupra scurtei perioade de la cumpăna secolelor XIX–XX. Intercalat între ele, studiul lui Dan Dumitru Iacob, *Planul orașului Focșani din 1855, realizat de căpitanul Marcus Terbuhović*, reprezintă o apariție mai puțin așteptată în cadrul acestui volum, dar, prin analiza sa detaliată asupra reliefului, rețelei hidrografice, tramei stradale, planului parcellar și obiectivelor semnificative este o prezență

binevenită, alături de studiul lui Péter Levente Szócs, oferind, deopotrivă, o contrapondere la articolul despre Pécs al lui István Petrovics și un termen de comparație, de dincolo de Carpați, pentru topografia istorică a Clujului.

În secțiunea următoare, *Egyházi intézmények a városokban / Instituții ecclesiastice în orașe* (p. 269–318), studiile se concentrează asupra complicatei evoluții religioase a orașului. Carmen Florea discută despre *Exersarea carității în Clujul medieval*, cu o privire specială asupra confreriei exilaților Sf. Ecaterina și o exemplificare detaliată prin donațiile conținute într-un testament redactat în anul 1536. În continuare, Mihaela Sandu Salontai analizează *Așezămintele monastice ale ordinelor cerșetoare din Cluj și Sibiu la sfârșitul Evului Mediu*, cu problemele ridicate de localizarea, structura și evoluția clădirilor aferente. Mária Lupescu Makó, prin *Ordinele mendicante în Transilvania în pragul Reformei. Exemplul mănăstirii dominicane din Cluj*, aprofundează un caz particular al acestui domeniu de cercetare. Dacă studiul autoarei menționate se oprește la declinul așezământului după jumătatea secolului al XVI-lea, împreună cu al vechii culturi catolice transilvane, cel al Mariei Crăciun, *Practica religioasă, spațiul ecclesiastic și identitatea confesională a Bisericii Antitrinitare în Transilvania epocii moderne timpurii*, poartă analiza mai departe, în domeniul istoriei mentalităților, iar cel al lui Gábor Sipos, *Reformații din Cluj în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, cu care se încheie această secțiune a volumului, abordează aceeași perioadă și aceeași biserică, dar dintr-o perspectivă complet diferită, punând accentul pe drepturile comunității și pe așezămintele aflate în posesia ei.

Cea de a cincea secțiune a volumului, *Városigazgatás és városi gazdálkodás / Administrație și gospodărie orășenească* (p. 319–418), adună laolaltă studii pe subiecte mai mult sau mai puțin disparate, cu o predilecție pentru aspectele economice. Secțiunea începe cu *A mezővárosok kialakulásának birtokjogi vonatkozásai*, studiu semnat de László Szabolcs Gulyás, în care este descrisă evoluția celor 124 de târguri din nord-estul regatului medieval al Ungariei. În continuare, Emőke Gálfi, cu studiul său, *A gyulafehérvári uradalom néhány mezővárosáról a 16. század második felében*,

păstrează aceeași linie, dar pe o zonă încă și mai restrânsă, aplecându-se asupra târgurilor din secolul al XVI-lea din domeniul Albei Iulia și îndeosebi asupra Abrudului, Aiudului, Teiușului și Zlatnei. *Biografii intersectate: Ambrosius Sartor și Ambrosius Litteratus, doi patricieni din Clujul secolului al XV-lea*, studiu semnat de Lidia Gross, încearcă să corecteze o confuzie între două personalități omonime din orașul de la sfârșitul Evului Mediu, ce au urmat ambele același *cursus honorum*, dar au avut, dincolo de acesta, destine profund diferite. Mai departe, Ciprian Firea, pe baza unei scrisori din 31 mai 1549, aruncă o lumină, prin studiul său, *O breaslă a pictorilor la Cluj în secolul al XVI-lea? Mărturii documentare inedite*, asupra vieții artistice din Clujul începutului epocii moderne, Schimbarea registrului o face Zsolt Simon, în *(Nagy)szebeni bérek a középkorban*, prin discuția asupra salariilor în Sibiu medieval. Júlia Derzsi, în *A Szász Nemzeti Universitas igazgatása a 16. század utolsó harmadában a nagyszebeni polgármesterei számadáskönyvek tükrében*, abordează bugetul, veniturile și cheltuielile Universității Săsești, pe baza registrelor de la sfârșitul secolului al XVI-lea ale primăriei din Sibiu. Tot de la Sibiu și din aceeași epocă, provin și registrele negustorului Georg Dollert, pe baza cărora Mária Pakucs-Willcocks discută comercializarea produselor provenite din Imperiul Otoman, în *Igény és fogyasztás: a nagyszebeniek és a „török marha” a 16. században*. Cu studiul lui László Pakó, *A kolozsvári jogügyszervező és a városi vagyoni védelme (1584–1660)*, ne întoarcem la Cluj pentru a discuta despre procurorii publici (*directores causarum*) ai orașului și despre rolul lor în administrarea finanțelor. O altă perspectivă asupra acestui subiect este dată de Enikő Rűsz-Fogarasi, în *Socotelile orașului Cluj și gospodărirea localității în perioada principatului*, în care se discută pe scurt sistemul de contabilitate al veniturilor orașului. Prin *Relațiile Țării Moldovei cu orașele transilvănene în primele decenii ale secolului al XVII-lea*, studiu semnat de către Valentin Constantinov, suntem introduși în sfera istoriei politice, fiind prezentate câteva episoade ale războaielor care au devastat principatul. Înapoi la Sibiu, studiul Zsófia Szirtes, *Katonaság és polgárság Nagyszebenben a Habsburg-uralom kezdetén. Vázlat*, ne

prezintă schimbările suferite de viața de zi cu zi a locuitorilor în contextul transformării orașului în centrul militar-administrativ al Transilvaniei habsburgice. În final, cu *Az Erdélyi Párt kolozsvári városi szervezete 1941 és 1944 között*, contribuția lui János Kristóf Murádin, ne este prezentată dezvoltarea Partidului Transilvănean (*Erdélyi Párt*), activ în Transilvania de nord în prima jumătate a deceniului al cincilea al secolului trecut.

A șasea secțiune a volumului, *Oktatás, művelődés és kulturális városi terek / Învățământ, cultură și spații culturale urbane* (p. 419–490), începe cu studiul lui István Kenyeres, *Buda középkori levéltára és Kolozsvár*, despre arhivele medievale, cu o paralelă între cea din Cluj și cea din Buda, ultima distrusă după bătălia de la Mohács din 1526. În *Biblioteca orașului Sibiu în Evul Mediu. Câteva considerații pe marginea unei confuzii istoriografice*, Adinel Dincă discută dovezi de teaurizare a cărții în Sibiul medieval, încercând să demonstreze că biblioteca municipală, tradițional considerată ca existentă încă din secolul al XIV-lea, s-a format abia după Reformă. Mai apoi László Szögi, în *Kolozsvár városi diákok az európai egyetemeken 1526–1919*, abordează subiectul prezenței studenților originari din Cluj în universitățile europene de la începutul epocii moderne și până în pragul perioadei interbelice, analizând fenomenul în funcție de epocă, de centrele universitare alese și de apartenența socială, religioasă și etnică a studenților. Dacă László Szögi a discutat prezența clujenilor la distanță, György Gaal, în *A Báthory-egyetemtől a Ferdinánd Egyetemig. A kolozsvári felsőoktatás első századai*, analizează evoluția instituțiilor universitare pe plan local, începând cu academia iezuiților, fondată de Ștefan Báthory, continuând cu facultățile constituite în secolul al XVIII-lea și terminând cu inaugurarea în 1920 a universității române. Destinul viitor al acesteia este prezentat în continuare de către Vasile Ciobanu, în studiul său, *Prezența Universității din Cluj la Sibiu în anii 1940–1945 și impactul său asupra vieții cotidiene a orașului-gazdă*. În *Muzeul Industriei Francisc Iosif din Cluj, 1887–1918*, Miklós Székely țese laolaltă povestea clădirii și a instituției muzeale, de la eforturile pentru întemeierea sa la edificarea construcției, achiziționarea colecțiilor, principalele expoziții, mergând până la declinul și desființarea

ei după Primul Război Mondial. Ultimul studiu al secțiunii, *O fabrică transformată în școală: Fabrica de Zahăr din Cluj și Institutul Regal de Corecție*, semnat de Ioana Rus-Cacovean, păstrează această linie, urmărind, cu descrieri cât mai detaliate, „destinul” unei clădiri: construirea în jurul anului 1838, funcționarea ca fabrică de zahăr timp de aproximativ 10 ani, reamenajarea, după un lung abandon, în anul 1880, ca școală de corecție și evoluția ulterioară, în diverse forme, ca instituție educativă.

Ultima secțiune a volumului, *A város mindennapjai / Viață cotidiană urbană* (p. 491–547), se deschide cu studiul lui Gyöngy Kovács Kiss, *A szabad társas érintkezések néhány színhelye és formája a fejedelemség kori Kolozsváron*, despre utilizarea spațiilor publice din Cluj în vederea interacțiunilor sociale în secolele XVI–XVII. Urmează studiul Annamáriei Jeney-Tóth, *Kolozsvár és a Rákócziak. Fejedelmi kíséret és a város ünnep- és hétköznapijai a két Rákóczi Gyöngy fejedelemsége idején*, despre prezența clujenilor la curtea principilor Rákóczi și rolul acestora în organizarea festivalurilor orașenești. De la festivaluri se trece la medicină și „strategii de marketing”, cu studiul Annei-Maria Gruia despre *Farmaciile din Clujul epocii premoderne*. În *Bűn és bűnhődés. Nők által elkövetett bűncselekmények megítélése a 18. századi Kolozsváron*, Andrea Fehér analizează criminalitatea feminină în Clujul secolului al XVIII-lea, indiferent dacă este legată de adulter, vrăjitorie, infanticid, furt, otrăvire, beție, calomnie sau blestem. Klára Papp, în *Arisztokrata hétköznapiok Kolozsváron – a családi levelezések tanúsága szerint*, încearcă să recreeze viața de zi cu zi a aristocrației din Clujul secolelor XVIII–XIX, pe baza scrisorilor păstrate de către familiile Csáky și Jósika. În « *Flânerie* » (*kószálás*): *a várostörténet kulcsfogalma*, Gábor Gyáni abordează apariția unei noțiuni-cheie a vieții urbane, cea a „hoinarului” ce cutreieră străzile, iar, în finalul volumului, Ionuț Costea, cu studiul său, *Publicitate și cultură urbană în perioada interbelică la Cluj (anii 20 ai secolului al XX-lea)*, readuce la viață aceste străzi.

Combinând laolaltă studii de istorie politică, arheologie, epigrafie, istorie a mentalităților și a

instituțiilor, studii de peisaj și topografie istorică, volumul reprezintă o substanțială colecție de interdisciplinaritate sincretică. Rezumatele în limba engleză asigură trecerea și totodată liantul studiilor publicate aproape alternativ în română și maghiară, împreunând astfel rezultatele acestor două istoriografii atât de îndelung separate.

O operă complexă, care acoperă aproape o mie de ani de istorie, comprimați între vestigiile arheologice prezentate de Erwin Gáll, Balász Gergely și Szabolcs Nagy și vignetele din secolul

XX ale lui János Kristóf Murádin, Vasile Ciobanu și Ionuț Costea, volumul *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700: várostörténeti tanulmányok / studii de istorie urbană* este o contribuție monumentală nu numai pentru istoria orașului, ci și a întregii Transilvanii.

Sebastian Ovidiu Dobrotă,
doctorand, Institutul de Arheologie
„Vasile Pârvan”, București,
www.sebastian.dobrota@gmail.com.

